

## PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF STUDENTS' PERSONALITY DEVELOPMENT IN WARTIME CONDITIONS

*Natalia Chepeleva<sup>1,2</sup>, Maryna Smulson<sup>1,3</sup>, Svitlana Rudnytska<sup>1,4</sup>,  
Liudmyla Shyriaieva<sup>5,6</sup>*

## ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

*Наталія Чепелева, Марина Смульсон, Світлана Рудницька,  
Людмила Ширяєва*

**Abstract.** The aim of the article is to characterize the specifics of the main directions of psychological development in the traumatic realities of today, based on the concept of personal development in wartime conditions. It is shown that in the context of war, personal development within the framework of school education has acquired fundamental importance, focusing not only on the acquisition of knowledge but also on the formation of patriotism, morality, resilience, adaptability, leadership qualities of Ukrainian students. The main directions of students' psychological development are highlighted: socio-psychological, moral, intellectual development, the development of the ability to learn independently, as well as the formation of the individual's civic consciousness and the specifics of their transformation under wartime conditions.

The effectiveness of the proposed concept is ensured by its focus on the productive adaptation of the fundamental principles of student development in the educational environment to the current realities of the wartime state. The main advantage is that this concept becomes a tool for supporting and strengthening the mental health of students, constructing vital resources for living and assimilating the experience associated with the war.

Taking the proposed concept in the construction of school education content will contribute not only to the personal growth of the younger generation but also to the formation of the ability for independent and responsible activity in the changing conditions of social development.

**Keywords:** psychological development in wartime conditions, socio-psychological development, intellectual development, patriotism, moral resilience, civic consciousness

---

<sup>1</sup> G. S. Kostiyk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine

<sup>2</sup> chepelevan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2085-4148>

<sup>3</sup> smulson@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-9563-3390>

<sup>4</sup> rudnsvit@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0141-6337>

<sup>5</sup> Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine

<sup>6</sup> shln\_2010@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-4797-7340>

**Анотація.** Мета статті полягає в тому, щоб на основі концепції психологічного розвитку особистості в умовах війни схарактеризувати специфіку основних його напрямів у травмівних реаліях сьогодення. Показано, що в умовах війни розвиток особистості в контексті шкільної освіти набув принципового значення, бо він спрямовується не тільки на здобуття знань, але й на формування в українських учнів патріотизму, моральності, стійкості, адаптивності, лідерських якостей тощо. Висвітлено основні напрями психічного розвитку учнів: соціально-психологічний, моральний, інтелектуальний розвиток, розвиток здатності до самостійного учіння, громадянська свідомість особистості; показано специфіку їх трансформації в умовах воєнного стану.

Ефективність запропонованої концепції забезпечується її спрямованістю на продуктивну адаптацію основоположних принципів розвитку школярів в освітньому середовищі до сучасних реалій воєнного стану. Основна її перевага полягає в тому, що зазначена концепція постає інструментом підтримки та зміцнення ментального здоров'я учнів, конструювання життєво необхідних ресурсів для проживання та асиміляції досвіду, пов'язаного з війною.

Врахування запропонованої концепції при конструюванні змісту шкільної освіти сприятиме не лише особистісному зростанню молодого покоління, але й формуванню здатності до самостійної відповідальної діяльності у мінливих умовах суспільного розвитку.

*Ключові слова:* психологічний розвиток в умовах війни, соціально-психологічний розвиток, інтелектуальний розвиток, патріотизм, моральна стійкість, громадянська свідомість

## Вступ

У контексті глобальних світових трансформацій сучасна освіта спрямована не тільки на ефективне засвоєння академічних знань, формування предметних компетентностей, але, перш за все, створення всебічних умов для продуктивного всебічного розвитку здобувачів, інтеграції його соціально-психологічної, моральної, інтелектуальної складових та здатності особистості до самомотивованого навчання в освітній процес. Це, закладає основу подальшого саморозвитку та самовизначення, постає ключовим чинником успішної адаптації суб'єктів освітнього процесу до мінливих умов ринку праці, а також цивілізаційних та культурних вимог сучасного суспільства в цілому (D. P. Hallahan, J. M. Kauffman [14]; M. S. Ramirez-Montoya [25]).

Актуальність цього завдання принципово посилюється під час воєнного стану в Україні, що вимагає від освітньої системи не тільки відповідей на нагальні проблеми соціуму, але й прогнозування можливих викликів у майбутньому. У руслі висвітленої проблеми, пріоритетне значення набуває гуманізація освіти, її демократизація, особистісна зорієнтованість, спрямованість на створення безпечного освітнього середовища, зміцнення ментального здоров'я особистості, що відображено в дослідженнях проблем цифрової гуманізації освіти в контексті геополітичних викликів та адаптації освітніх практик до сучасних викликів (I. Mietule, H. Purii, I. Maksymova, A. Shaikan, S. Hushko, V. Kulishov [20]); визначенні стратегій онлайн-навчання, що сприяють гуманізованому навчальному середовищу (R. Mehta, E. Aguilera [19]); обґрунтуванні шляхів розвитку людиноцентризованих освітніх практик (V. Polikarpova, V. Shipelik, V. Krylova [24]).

Здійснений нами огляд останніх наукових публікацій з проблеми (у міжнародних виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз Scopus, Web of Science, ScienceDirect, WorldCat), засвідчує тенденцію концентрації ретельної уваги вчених на проблемі переходу освітнього процесу на гуманістичні рійки: виокремлення шляхів залучення учнів до гуманізації процесу опанування шкільною програмою (R. Elmesky [11]); емпіричні дослідження розвитку особистості в шкільному контексті (M. O'Connor, S. V. Raunonen [22]); ролі освітніх систем у становленні психологічного благополуччя особистості (R. Desjardins [10]); висвітлення шляхів розвитку особистості через позитивне шкільне середовище (J. Šerek, H. Machackova [27]) тощо. Проте аналіз наукових джерел свідчить про недовідомість розробленість та необхідність додаткового вивчення психологічного підґрунтя розвитку особистості в сучасному освітньому середовищі з урахуванням повномасштабної війни, яка великою мірою видозмінює освітній простір нашої держави.

## Концепція

В умовах війни в Україні, освітній процес стикається з численними викликами, які змінюють пріоритети та методи реалізації основних психологічних засад розвитку особистості. Основоволожні принципи, що слугували підґрунтям ефективності розв'язання вищезазначених завдань (G. Bali [2]; S. Maksymenko [16; 17]), потребують адаптації до сучасних реалій воєнного стану.

1. Особистісна орієнтація освіти, де особистість розглядається як здатна до саморозвитку, самовизначення, свідомої поведінки, що має унікальний та неповторний внутрішній світ. Під час війни пріоритетним стає забезпечення психологічної стабільності та підтримки учнів, які можуть переживати стрес та тривогу через військові дії. Отже, навчальні програми повинні включати модулі, спрямовані на виховання стресостійкості, а також техніки мінімізації впливу травматичних подій.

2. Демократизація системи освіти, що, передусім, означає демократичну організацію самого навчально-виховного процесу, побудову стосунків учня і вчителя, студента і викладача на засадах взаємної поваги, визнання права на власну думку, творчої співпраці. Умови війни вимагають більшої гнучкості в освітньому процесі. Це означає підвищену увагу до індивідуальних освітніх потреб учнів, особливо тих, хто вимушений був переїхати або змінити своє звичайне навчальне середовище. Організація освіти на відстані та використання цифрових технологій стають ключовими.

3. Послідовна гуманізація освітнього простору, що фактично доповнює особистісну орієнтацію освіти і визначається як спрямованість її цілей, змісту, форм і методів на особистість того, хто навчається, на стимулювання і гармонізацію його розвитку. Під час широкомасштабної війни принципове значення набуває зосередження на моральній підтримці учнів та створення безпечного, захищеного середовища для навчання. У цьому контексті важливо забезпечити відчуття «максимально можливої стабільності» в умовах невизначеності, що допомагає учням почуватися більш захищеними.

У травматичних реаліях сьогодення психолого-педагогічна практика гуманізації освіти набуває особливого значення, оскільки орієнтується на під-

тримку розвитку особистості учнів, зважаючи на актуальні виклики, які вони переживають. Важлива мета освіти в Україні полягає в створенні умов, що сприяють розвитку самостійності та творчості учнів, ретельному врахуванні їх вікових та індивідуальних особливостей у складних, а інколи навіть критичних, соціально-психологічних умовах. Гуманізація освіти включає гуманітаризацію, яка допомагає учням самовизначитися в контексті національної та світової духовної культури, що є важливим для зміцнення їх ідентичності в умовах конфлікту.

Перша складова гуманізації освіти спрямована на забезпечення учням можливості виражати свою самостійність, включаючи організацію діяльності, яка враховує їх особливі потреби, надає простір для самовираження і додання труднощів, що відіграє важливу роль у їх фізичному та духовному загартуванні.

Друга сторона гуманізації полягає в розкритті потенціалу учнів через оволодіння культурними та цивілізаційними досягненнями. Це означає інтеграцію учнів у процеси створення культури, підтримку їх у набутті знань і компетенцій, виховання моральних чеснот та патріотизму, а також стимулювання критичного мислення та самовиховання, що є особливо важливим у часи кризи та невизначеності.

4. Забезпечення психічного здоров'я та психологічної безпеки. Зумовлена війною кризова соціальна ситуація вимагає збільшення кількості шкільних психологів та спеціалістів, які можуть надавати необхідну допомогу учням та їхнім сім'ям. Програми психологічної підтримки та кризового консультування стають фундаментальними. У контексті війни в Україні, проблема протидії стресовим перевантаженням у сучасній освіті набуває особливої актуальності. Стрес в учнів посилюється не лише через інтенсивність інформаційних потоків, а й через постійне перебування у стані соціально-психологічної напруги через військові дії. Такі умови вимагають особливих зусиль для збереження психічного здоров'я дітей і молоді.

Ширше розуміння проблеми охорони психічного здоров'я школярів може включати забезпечення їхньої психологічної безпеки. Ефективною стратегією може стати розвиток соціально-психологічних компетенцій, які допоможуть дітям і підліткам відстоювати свої погляди, протистояти маніпуляціям, зберігати особисту свободу і психологічне благополуччя. Це особливо важливо в умовах, коли кожна стресова ситуація може бути перетворена на можливість для особистісного зростання і розвитку.

5. Забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату. Важливо зміцнювати відчуття спільноти та взаємодопомоги серед українських учнів. Школа має стати місцем, де діти можуть знайти підтримку та розуміння не тільки збоку вчителів, а й від однолітків. У цьому контексті продуктивності набувають спільні проекти, спрямовані на допомогу вимушеним переселенцям чи участь у волонтерських ініціативах.

В умовах широкомасштабної війни в Україні, освітні програми мають активно включати розвиток навичок, які допомагають учням адаптуватися до нових, часто непередбачуваних умов життя. Це включає навчання витривалості, гнучкості, критичного мислення та емоційної стійкості. Особлива увага повинна приділятися підтримці психологічної стійкості учнів, адже вони зіштовхуються зі значними викликами, спричиненими військовими діями, втратами та переміщеннями.

Залучення учнів до громадської діяльності та проектів з відновлення та підтримки постраждалих територій може стати важливою складовою їхнього освітнього досвіду. Це не тільки сприяє розвитку соціальної відповідальності та патріотизму, але й допомагає формувати почуття спільноти та співпраці, які є критично важливими для відновлення країни. Участь у таких проектах сприятиме розумінню учнями реальних потреб суспільства, вони зможуть вносити власний вклад у відновлення миру та стабільності, розвивати вміння працювати в команді та керувати проектами.

Освітній процес у воєнний час повинен також включати акцент на моральну підтримку, розуміння та виховання поваги до різноманітності досвіду інших учнів, забезпечуючи простір для обговорення їхніх переживань та емоцій. Подібний підхід допоможе учням не лише адаптуватися до воєнних реалій, але й стати стійкими, освіченими громадянами, готовими до складних викликів майбутнього.

6. Створення умов для повноцінного соціального розвитку. Під час війни велике значення набуває розвиток компетентностей, які допомагають учням адаптуватися до нових умов життя. Наприклад, як уже зазначалося вище, залучення учнів до громадської діяльності та проектів, що спрямовані на відновлення та підтримку постраждалих територій. У воєнний час особлива увага в освіті має бути зосереджена на психологічній стійкості, адаптації до динамічних умов та моральній підтримці учнів, які стикаються зі значними перешкодами та травматичним досвідом.

У широкому контексті, соціальний розвиток в умовах війни в Україні передбачає привласнення культурно-історичного досвіду, який зазнав значних змін через воєнні дії, а також становлення особистості як носія зміненої культури та активного члена суспільства. В умовах конфлікту соціальний розвиток також передбачає здатність дитини адаптувати норми та правила, які відображають змінене соціальне середовище, та формувати власну поведінку з урахуванням нових реалій.

Отже, узагальнюючи специфіку реалізації основних принципів розвитку сучасної системи освіти у воєнний час, доцільно виокремити актуальні психолого-педагогічні завдання:

1. Підтримка самоствердження та самореалізації: надзвичайно важливо допомогти дітям відчувати свою значущість та отримати визнання від інших, що є критичним у періоди соціальних потрясінь і втрат.
2. Активне залучення до різноманітної діяльності: ефективний соціальний розвиток відбувається тільки тоді, коли діти є активними учасниками освіти, що дозволяє їм знайти внутрішнє задоволення в своїх пізнавальних зусиллях та саморозвитку.
3. Становлення відповідальної особистості: учні мають бути залучені до визначення та планування власних освітніх завдань, що сприятиме розвитку навичок відповідальності та самостійності.
4. Формування міцних шкільних колективів: спільні навчальні та суспільні види активності учнів постають основою для засвоєння соціальних норм і правил та розвитку цінностей, коли підтримка один одного стає життєво важливою у воєнний час.
5. Розвиток емоційної сфери: не можна допускати, щоб індивідуалізм або байдужість переважали у житті наступних поколінь українців.

Розвиток духовних та душевних якостей є ключовим у формуванні здорового, співчутливого суспільства.

Реалізація зазначених психолого-педагогічних завдань має базуватися на комунікативно-діалогічному підході, особистісно орієнтованому навчанні та мікрогрупових формах організації освітнього процесу та потребує розробки основних напрямів соціально-психологічного розвитку учнів як ключових дороговказів їх навчання та виховання у травмівних суспільних умовах, з метою вибудовування міцної основи для становлення гідного молодого покоління громадян України.

**Предмет дослідження:** основні напрями психологічного розвитку учнів в системі освіти під час повномасштабної війни в Україні.

**Мета дослідження:** на основі концепції психологічного розвитку особистості в умовах війни схарактеризувати специфіку основних його напрямів у травмівних реаліях сьогодення.

## Результати дослідження

Згідно з даними психологічної науки основними напрямками психічного розвитку дитини є: соціально-психологічний, моральний, інтелектуальний розвиток, розвиток здатності до самостійного учіння, а також сформована громадянська свідомість особистості.

Безумовно, розвиток особистості не вичерпується вказаними лініями, але саме тут зміст шкільного навчання відіграє, чи, принаймні, має відігравати провідну роль. Особливого значення набувають вказані напрями розвитку під час повномасштабної війни та складних непередбачуваних обставин, в яких опинилася сучасна система освіти. Зупинимося за характеристичі цих напрямів докладніше, акцентуючи увагу на поточній соціальній ситуації війни.

### Соціально-психологічний розвиток

Основними завданнями соціально-психологічного розвитку є:

Досягнення певної автономії і незалежності, самовизначення (зокрема, формування самостійної дорослої життєвої позиції), тобто усвідомлення себе членом суспільства, пізнання своїх можливостей і прагнень, усвідомлення свого місця в суспільстві та свого значення в житті. Тут слід звернути особливу увагу на розвиткові в учня знаності до створення власних життєвих та особистісних проєктів, інакше кажучи здатності до самопроєктування. Мета самопроєктування — сформувані особистісний проєкт розвитку, що передбачає створення життєвої стратегії, програми, обрання життєвої перспективи, а також засвоєння способів забезпечення особистісного зростання та втілення їх як в особистісному проєкті, так і в проєкті власного життя. Ідеальний проєкт бажаного розвитку є базисним центром смислоутворення, що дозволяє вибудувати життєві стратегії та сформувані плани перспективи і програми особистісного розвитку та втілити їх у подальших життєвих практиках. Внутрішні передумови для цього створюються можливістю особистості усвідомлювати себе одночасно суб'єктом власної життєвої активності, по суті, автором власного життя

та об'єктом персональних спостережень та трансформацій (N. Chepeleva [4; 6; 7]; S. Rudnytska [4; 5]).

Можна припустити, що основними стратегіями реалізації особистісного проекту є стратегії стабільності і розвитку. Перша базується на цілях оцінки і перевизначенні основних життєвих завдань і передбачає засвоєння проектів і стандартів їх реалізації, які пропонує соціум, таких, що відповідають типовому для тієї чи іншої культури життєвому плану та вимогам до особистості, здатної його реалізувати. Друга — спирається на цілі розвитку та до визначення основних життєвих завдань, які пропонує особистості соціокультурне середовище.

Нами було виділено такі види особистих проектів — соціально-орієнтований та особистісно-орієнтований.

*Соціально-орієнтований проект*, засвоюється у процесі первинної соціалізації, задаючи суб'єкту деяку спільну, прийняту в даній культурі систему категорій, за допомогою яких він має структурувати та вимірювати подієвий плин власного життя. Кожна соціалізована людина знає, як повинне будуватися та перебігати її життя, які типові події мають у ньому відбутися, очікує на їх появу й включає у свій майбутній життєпис.

*Особистісно-орієнтований проект* є унікальним для кожної людини, що досягла особистісного рівня розвитку. Такі проекти пов'язані з активізацією процесів самоінтерпретації та саморозуміння й задають свій, неповторний для кожної людини вектор розвитку та лінію особистісних трансформацій (N. Chepeleva [4]). Хоча, безумовно, ці проекти є результатом глибокого осмислення соціокультурних реалій та передбачають усвідомлення власних можливостей та власних обмежень.

Однак зазначимо, що сучасні реалії війни та пов'язана з нею безліч невизначених травмивних ситуацій, потребують перегляду зазначених проектів. Дитині вкрай важко передбачити перебіг подальших подій, бо горизонт соціальних очікувань різко звузився — почасти невідомо, що буде завтра, чи не доведеться евакуюватися і відповідно змінювати місце проживання та навчання. Також ускладнюється процес планування майбутнього життя та виникають проблеми з обранням майбутнього. Життєві завдання можуть звужуватися до чисто вітальних — як забезпечити себе, де знайти харчування (особливо в регіонах, які знаходяться під постійними обстрілами) тощо. на жаль, дорослі не завжди в змозі прийти на допомогу в розв'язанні навіть звичних побутових завдань.

На наш погляд, система освіти і особливо її психологічна служба, повинні зосередитися на формуванні в дитини, особливо підліткового та юнацького віку здатності до орієнтації їх на засвоєння трансформованих відповідно до реалій війни соціально-орієнтованих проектів та побудові на їх основі проектів особистісно-орієнтованих, безперечно, адаптуючи такі проекти до мінливих умов сьогодення. Важливу роль у цьому процесі відіграє інтелектуальний розвиток, про який йтиметься нижче.

Ще одним ключовим напрямом соціально-психологічного розвитку особистості є формування самосвідомості, ідентичності (персональної, соціальної, культурної та національної), створення цілісного образу «Я», що гармонійно поєднує різні сторони особистості, ідентифікації себе в поняттях індивідуальної унікальності, активного суб'єкта соціальних перетво-

рень. Особливу увагу в процесі розвитку особистості в сучасних умовах слід звернути на формування в молоді мілітарної ідентичності. Остання тлумачиться як складова соціальної ідентичності, що заступає місце цивільній ідентичності і є вагомим чинником розвитку громадянина воюючої держави (V. Zlyvkov & S. Lukomska [35]).

Формуванню ідентичності особистості, особливо мілітарної, великою мірою сприяє моральний розвиток дитини та розвинена громадянська свідомість. **Моральний розвиток** досягає найвищого рівня, коли моральні принципи, норми, правила поведінки і діяльності виступають у вчинках людини не лише як результат зовнішньої необхідності, а як дія внутрішньої, суб'єктивно значущої моральної потреби. Чим тісніша єдність об'єктивного і суб'єктивного чинників, тим ширші можливості для морального розвитку особистості. При цьому цінності особистості тісно пов'язані з цінностями суспільства, держави. Система громадянських цінностей особистості лежить в основі формування її **громадянської свідомості**, яка тлумачиться як усвідомлення особистістю її прав і обов'язків стосовно суспільства, міра оволодіння суспільною системою цінностей і на цій основі визначення та утворення власної системи ціннісних орієнтацій, цілей, мотивів, завдяки чому особистість стає суб'єктом соціалізації (М. Boryshevsky [3]).

Критеріями сформованості громадянської свідомості особистості є:

- Обсяг представленості в свідомості громадянських цінностей. Міра здатності усвідомлено піддівати їх категоризації, осмисленню їх сутності на поняттєвому рівні.
- Глибина та повнота осмислення змісту таких цінностей, їх сенсу у життєдіяльності людини.
- Активне, зацікавлене особисте ставлення до громадянських цінностей, що зумовлене зв'язком останніх з актуальними потребами особистості.
- Міра ідентифікації себе з такими цінностями, усвідомлення себе як суб'єкта, носія громадянських цінностей.
- Прийняття цінностей як суб'єктивно значущих, власних орієнтирів, їх регуляторний вплив на реальну поведінку людини.
- Володіння конкретними засобами саморегуляції поведінки згідно зі змістом особисто значущих громадянських цінностей.
- Здатність активно відстоювати громадянські цінності в реальних життєвих ситуаціях.

Становлення громадянина передбачає досягнення високого рівня соціальної і духовної культури особистості тобто культури її ставлення до природи, суспільства, його інститутів і цінностей, до інших людей і до самого себе як суспільної істоти, що живе у суспільстві і для суспільства, а не лише для самої себе. Свідоме ставлення громадянина на основі власних переконань до моральних цінностей, ідеалів, норм та принципів дозволяє йому контролювати свої почуття, емоції, переживання. У свою чергу, розвиваючись, моральні почуття сприяють зростанню готовності людини до морального вибору, допомагають їй виробити моральні принципи та ідеали, активну громадянську позицію (М. Boryshevsky [3]).



Зміст освіти має також відповідати умовам повноцінного соціально-психологічного розвитку учня. Тому слід визначити знання, уміння та компетентності, що забезпечують як успішну соціалізацію дитини, так й її соціальну адаптацію. Так, зокрема, для забезпечення повноцінної соціальної адаптації дитини слід передбачити в змісті освіти опанування засобами розвитку життєвої компетентності, яка тлумачиться нами як властивість особистості, що забезпечує продуктивне розв'язання життєвих задач, які постають перед людиною упродовж її життя. Вона є вагомим чинником, подолання непередбачуваних, травмівних обставин та знаходження виходу із складних ситуацій, з якими стикається людина (N. Chepeleva [8]). Життєві задачі, особливо такі, що виникають у складних ситуаціях, є задачами відкритого типу, для яких характерним є невизначеність умов або різні варіанти їх вирішення, тобто людина має самостійно проаналізувати наявну інформацію та прийняти рішення відносно релевантності такої інформації до чинних обставин.

Можна припустити, що саме підключення процесів, які дозволяють особистості не лише проаналізувати, проінтерпретувати та усвідомити складну ситуацію, а й трансформувати її в задачу є вагомим чинником не лише віднайдення ефективних шляхів якщо не виходу, то хоча б осмислення такої ситуації, а отже й збереження здатності продуктивно діяти в складних життєвих обставинах. І тут вирішальна роль належить інтелектуальному розвитку особистості.

## **Інтелектуальний розвиток**

Зазначимо зразу ж, що сучасні психологічні підходи до розвитку цієї сфери особистості школяра розглядають його широко, саме як інтелектуальний, а не, скажімо, когнітивний або мисленнєвий розвиток. Проблема комплексного розвитку інтелекту звучить особливо актуально в складних і невизначених (інколи їх ще називають транзитивними) умовах сьогодення, коли розв'язування інтелектуальних задач поширюється на всю життєву сферу. Інтелект відіграє вирішальну роль у пошуку шляхів ефектвної діяльності, прийнятті рішень у ситуації невизначеності та високої ціни помилки, нарешті, у побудові адекватних проєктів саморозвитку, гостро необхідних саме для молоді.

Основними завданнями інтелектуального розвитку учнів ми вважаємо такі:

1. Формування здатності до основних інтелектуальних операцій та логічності мислення.
2. Оволодіння різними формами мислення та інтелектуальними функціями.
3. Розвиток окремих пізнавальних здібностей.
4. Розвиток метакогніцій як структурних складників інтелекту.
5. Формування ментальної моделі світу.

Інтелект — це цілісне утворення, яке розвивається упродовж життя людини на ґрунті природжених здатностей за допомогою власної активності людини в умовах навчальних та інших соціальних впливів. Інтелект

виявляється в різних видах діяльності в процесі постановки і розв'язування відповідних задач.

Крім того, інтелект відповідає за породження, конструювання і перебудову ментальних моделей світу, які створюються в результаті інтелектуальної обробки (зокрема, відображення, усвідомлення, закарбування та інтерпретації) особистого досвіду (М. Smulson, [32]). Ментальна модель розглядається як продукт співпраці когнітивних і метакогнітивних компонентів інтелекту, а також всіх трьох основних функцій інтелекту — відображувальної, ціннісно-орієнтувальної, прогностично-перетворювальної. Вона є відрефлексованим конгломератом образу та концепту (когніції), ширшим за образ і концепт, оскільки при цьому поєднанні виникає нова якість. Ментальні моделі світу (розумові моделі) фіксують зміст і рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля, вони тісно пов'язані зі знаннями та переконаннями особистості.

Вихідними даними для побудови ментальної моделі світу безумовно виступають об'єктивні характеристики останнього, однак сприйняті та перетворені через суб'єктивні, специфічні параметри когнітивної та метакогнітивної сфер особистості, а також точки зору (ментальні моделі) значущих інших.

Цілісний та інтегральний характер інтелекту не виключає його структурованості, тобто наявності низки компонентів (структурних елементів), які й визначають інтелект як психічне утворення. Це, перш за все, базові когніції, серед яких основні психічні процеси (відчуття, сприймання, пам'ять, увага як контроль), мислення та уява, мова і мовлення. Однак інтелект, як ми уже зазначили вище, не зводиться до системи когніцій, а включає також і метакогніції, метакогнітивні інтегратори, серед яких провідні - це інтелектуальна ініціація (самостійна постановка задачі), децентрація, рефлексія і стратегічність. Саме динамічність метакогніцій, у свою чергу, визначає потенціал розвитку та саморозвитку інтелекту в цілому. Розглянемо далі основні метакогніції, розвиток яких є провідною засадою інтелектуального розвитку учнів.

Для запуску інтелектуальних процесів необхідною є проблема, яку суб'єкт відчуває, вбачає тощо, перетворює на задачу і починає над нею працювати, розв'язувати її. Інакше кажучи, відбувається метакогнітивний процес «інтелектуальне ініціювання», який відповідає самостійній постановці задачі. Коли процес інтелектуального ініціювання розпочато, підключаються рефлексивні процеси. Рефлексія як підґрунтя розвитку і зміни ментальної моделі світу спирається на поняття рефлексивного виходу та зміни рефлексивної позиції. Стратегічність інтелекту, в свою чергу, передбачає адекватність будь-якого вибору в процесі обробки проблеми: вибору напрямку постановки задачі на ґрунті проблеми, вибору задуму або гіпотези, шляхів їх перевірки (якщо на це є час), а також остаточного вибору, прийняття рішення і реалізації його в діяльності. У ситуаціях інтелектуальної взаємодії, спільного прийняття рішення, так само як і при аналізі підґрунтя власних виборів, принципового значення набуває також інтелектуальна децентрація. Вона передбачає, що людина починає розуміти: на будь-яку проблему існує не тільки її власна, але й інша (і друга, і третя, і т.д.) точка зору, і ці точки зору можна і потрібно знати й розуміти. Не

обов'язково приймати, погоджуватись, але, зрозумівши протилежну (іншу) точку зору, людина збагачує свою. Вона може дотримуватися її далі, але інтелектуальна децентрація робить власну точку зору багатшою, сильнішою, об'ємнішою, переконливішою.

В класичних психологічних дослідженнях, зокрема, в дослідженнях Жана Піаже (J. Piaget [23]), показана складність проблеми розвитку інтелектуальної децентрації. Він довів, що при стихійному віковому становленні децентрація як інтелектуальний метакогнітивний процес розвивається не раніше юнацького віку, а інколи й пізніше (не плутати з децентрацією сприйняття, яка розвивається в 6-7 років). Рефлексія і стратегічність інтелекту, за нашими спостереженнями, теж стихійно формуються не раніше юнацького віку. А вміння самостійної постановки задач взагалі майже не розвивається упродовж шкільної освіти, оскільки задача у шкільний період тісно пов'язана з поставленими зовні умовами і єдиними можливими відповідями, як правило, наведеними наприкінці задачника. Можна вважати, що стихійний інтелектуальний розвиток учня наразі відстає від його загального розвитку, адже у стресогенний період воєнного стану підлітки дорослішають більш швидко, особливо в тяжких ситуаціях втрат, евакуації, дистанційного навчання тощо.

Однак наші дослідження свідчать, що побудова навчання, спеціально орієнтована на розвиток метакогніцій, може наблизити вікові кордони появи метакогніцій, зокрема, децентрації, стратегічності, вмінь самостійної постановки задач, а також ампліфікувати (тобто збагатити) інтелект школяра (M. Smulson [29; 30; 32; 33]). Такі метакогнітивні уміння гостро необхідні в ситуаціях сучасної перебудови освіти, в контексті війни і повоєнного відновлення України.

Принциповим моментом розвитку інтелекту учня є орієнтація на повноцінне становлення всіх функцій інтелекту.

Провідними функціями інтелекту, які конституують його активність, суб'єктність і утворювальні можливості, є відображувальна, ціннісно-орієнтувальна і прогностично-перетворювальна.

Активно відображуючи свій світ, людина творить його, постійно адаптуючи, пристосовуючи цю модель світу до власних потреб і визначаючи себе в тій чи іншій ситуації. Відображувальна функція інтелекту забезпечує системи ментальних моделей світу, причому людина по суті конструює свій суб'єктивний світ, який можна образно представити як продукт її ставлення до певних об'єктів, предметів, явищ. Водночас цю функцію не можна відокремлювати від ціннісно-орієнтувальної, внаслідок чого ментальна модель світу набуває особистісної своєрідності.

Ціннісно-орієнтувальна функція реалізує особистісний чинник в інтелекті, забезпечуючи зв'язок між відображуваними об'єктами та особистісними надбаннями людини, включаючи не лише інтелект, а й моральні, етичні та інші аспекти. Завдяки цьому відображувані об'єкти набувають для людини особистісного смислу. Ціннісно-орієнтувальна функція об'єднує функцію орієнтування в довкіллі і функцію ціннісного структурування дійсності, тому її можна назвати і регулятивною або смисловою. Інтелектуальна діяльність відбувається на орієнтувальній основі, має орієнтувальну частину і забезпечує орієнтувальний компонент будь-якої практичної дії, інакше кажучи орієнтувальну функцію інтелекту.

Прогностично-перетворювальна функція інтелекту відповідає за два взаємопов'язані аспекти — прогнозування (проектування) і перетворення. Інтелектуальне прогнозування ґрунтується на відповідній функції мислення, яке не тільки забезпечує процес прогнозування, але само є прогнозуванням. Крім того, перетворювальний інтелект специфічний, оскільки його суб'єкт несе відповідальність за перетворення та їх наслідки, супутні зміни тощо.

Останні дві функції є інтелектуальною основою орієнтації людини в довкіллі, відрефлексованих життєвих і професійних виборів, адекватного прийняття рішень, становлення життєвих домагань, самореалізації особистості, гнучкого проектування і прогнозування майбутнього, самопроектування, розвитку і трансформації ментальних моделей світу тощо. Не викликає сумніву гостра необхідність набуття цих властивостей особистості учня саме в суворих сучасних умовах воєнного часу.

### **Розвиток здатності до самостійного учіння**

В ситуації воєнних дій, постійних тривог та інших відомих складнощів проведення очного (офф-лайн) навчання в школах України принципового значення набуває розвиток в учнів здатності до самостійного учіння (терміном «учіння» ми позначаємо діяльність учня, студента, тобто того, хто вчиться, на відміну від навчання як діяльності вчителя, викладача, тобто того, хто вчить). Учіння як діяльність учня (студента) є керованим навчальною діяльністю, і, відповідно, залежить від неї (Yu. Mashbyts [18]). Саме тому і є такою складною проблема формування в учнів здатності до самостійного учіння, адже воно в будь-якому разі має бути організованим (спроєктованим) учителем і, відповідно, ним керованим.

Основними завданнями розвитку здатності до самостійного навчання ми вважаємо:

- 1) Оволодіння основними формами та навичками учіннєвої діяльності.
- 2) Формування вмінь самостійної постановки та розв'язування учіннєвих задач (про це докладно йшлося вище у зв'язку з інтелектуальним розвитком учнів).
- 3) Формування психологічної готовності до подальшої освіти та самоосвіти (Yu. Schvalb [28]).
- 4) Формування специфічних вмінь участі у різноманітних формах і видах дистанційного навчання (M. Smulson [31]), зокрема, таких, що включають елементи штучного інтелекту.

Вирішення проблеми здатності до самостійного учіння не може відбутися без розвитку суб'єктності. Сучасна психологія тлумачить суб'єкта як людину, що знаходиться на найвищому рівні діяльності, спілкування, цілісності, автономності та визначається у творчій діяльності, саморозвиткові й саморусі (M. Smulson [34]). Зрозуміло, що такий рівень суб'єктності може бути досягнутий, як правило, уже в дорослому віці, однак на рівні школи вже можна і необхідно говорити про закладання основ розвитку суб'єктності, зокрема, самостійності і творчої діяльності.

У вирішенні проблеми розвитку здатності до самостійного учіння в наш час велику роль відіграють мережеві (дистанційні) освітні технології, інак-

ше кажучи, технології он-лайн-навчання (M. Smulson [31]; L. B. Nilson, L. a A. Goodson [21]; C. Greenhow, C. R. Graham & M. J. Koehler [13]; L. Archambault, H. Leary & K. Rice [1]; F. Martin & J. Borup, [12]; J. Rutherford, [26]). Принциповим моментом є таке психолого-педагогічне обґрунтування організації дистанційного навчання, яке достатньою мірою надає вчителю можливості для відповідного впливу на учня з метою розвитку його здатності до самостійного учіння.

Серед сучасних видів дистанційного навчання виділяють синхронне, яке імітує офф-лайнове класне навчання, з використанням Зуму або іншої аналогічної платформи, гібридне навчання, коли частина учнів знаходиться в аудиторії, а решта зв'язана з нею дистанційно, а також асинхронне навчання з відсутністю безпосереднього спілкування викладача й студентів. Зрозуміло, що ці різні види дистанційного навчання потребують різного підходу до проектування діяльності суб'єктів освітнього процесу, зокрема, викладачів.

На дуже важливій, але мало дослідженій проблемі ролі асинхронного дистанційного навчання в розвитку в учнів здатності до самостійного учіння ми тут зупинятися не будемо. А в ситуації дистанційної синхронної взаємодії учнів і вчителя отримало суттєве значення проектування так званої інклюзії. При цьому мається на увазі інклюзія не в сенсі спеціальної психології (тобто ефективне включення до процесу офф-лайн навчання учнів з особливими потребами), а підсилення турботи, піклування про кожного з учнів з боку вчителя (тьютора) в ситуації он-лайн навчання. Етика турботи наголошує на важливості урахування специфіки особистості учня, на принциповому врахуванні в дистанційному навчанні моделі кожного учня та, відповідно, індивідуального підходу до нього (про модель учня див. більш докладно: Дистанційне навчання: психологічні проблеми, 2012).

В новітніх дослідженнях (J. Rutherford [26]) виділено також провідні принципи так званого гібридного навчання. При гібридній організації навчання (тобто такій, при якій частина студентів знаходиться в аудиторії, а частина — віддалено) першим принципом визначена вже відома нам інклюзивність. В даному випадку цей принцип спрямований на подолання бар'єрів, які розділяють віддалених студентів і студентів, які навчаються в класі. Вчителі мають переконатися, що кожного бачать,чують, що з усіма учнями можуть ділитися змістом, і всі вони мають рівні можливості брати участь в учіннєвій діяльності. Далі визначаються такі важливі принципи як ефективне планування, а також соціальні контакти, що зближують людей, технології та місце, щоб полегшити процес навчання й учіння. Різні типи присутності (онлайн і на місці) можуть однаково ефективно сприяти роботі в класі, якщо момент їх нерівності врахований, тому вони й вимагають уважного, але різного ставлення вчителя. Гнучкість як принцип дистанційного навчання підкреслює, наскільки важливо, щоб навчальні простори легко адаптувалися до різних режимів викладання та навчання, зокрема, до гібридного режиму. Чітка комунікація, продуманість діяльності та дотримання доступних технологій є також важливими принципами проектування всіх видів он-лайн і офф-лайн навчання. Нарешті, останнім принципом, хоча цей список і не є вичерпним, є залучення і активізація

діяльності всіх учнів, і цей чинник є життєво важливим при проєктуванні гібридних навчальних віртуальних просторів, які сприятимуть розвитку здатності до самостійного навчання.

Ми розглянули основні напрями психічного розвитку учнів основної школи та психологічні принципи, які мають бути враховані при конструюванні змісту шкільної освіти, що, у свою чергу, сприятиме не лише збагаченню когнітивної сфери зростаючої особистості, а й формуванню здатності до самостійної відповідальної діяльності у мінливих умовах суспільного розвитку.

## **Висновки**

Війна спричинила дестабілізацію в численних сферах суспільного життя українців. Система освіти, ще не встигла оговтатися від викликів світової пандемії, опинилася серед найбільш вразливих соціальних галузей: навчальні заклади були змушені швидко адаптуватися до нових викликів, щоб забезпечити якісне, безпечне та доступне навчання в надзвичайно складних умовах сьогодення.

Основними напрямками психічного розвитку учнів є соціально-психологічний, моральний, інтелектуальний розвиток, розвиток здатності до самостійного учіння, а також сформована громадянська свідомість особистості. В умовах війни розвиток особистості в системі освіти набув принципового значення, спрямовуючись насамперед на формування патріотизму, моральності, стійкості, адаптивності, лідерських якостей українських учнів тощо.

Продуктивна адаптація основоположних принципів розвитку школярів в освітньому середовищі до сучасних реалій воєнного стану постає критичним інструментом підтримки та зміцнення їх ментального здоров'я в цілому, конструювання життєво необхідних ресурсів для проживання та асиміляції досвіду, пов'язаного з війною.

У пошуку шляхів ефективної діяльності в складних і невизначених умовах сьогодення, при необхідності прийняття відповідальних рішень у ситуації високої ціни помилки вирішальну роль відіграє інтелект людини. Відповідно, необхідною є серйозна увага системи освіти до інтелектуального розвитку учнів, основними завданнями якого є оволодіння різними формами мислення та інтелектуальними функціями, розвиток окремих пізнавальних здібностей, розвиток метакогніцій як структурних складників інтелекту і відповідно, формування адекватної і дієвої ментальної моделі світу на ґрунті інтелектуальної обробки особистісного досвіду.

У ситуації воєнних дій, постійних тривог та інших відомих складнощів проведення очного (офф-лайн) навчання в школах України принципового значення набуває розвиток в учнів здатності до самостійного учіння. Така здатність тісно пов'язана з закладанням в учнів основ розвитку суб'єктності, зокрема, самостійності і творчої діяльності. Принциповим у цьому аспекті сьогодні є формування специфічних вмінь участі у різноманітних формах і видах дистанційного навчання, зокрема, таких, що включають елементи штучного інтелекту.

**Конфлікт інтересів.** Автори повідомляють про відсутність фінансових та/або майнових інтересів, що можуть вплинути на рішення про публікацію цієї статті.

## Література

- [1] Archambault L., Heather L. & Rice K. 2022. Pillars of online pedagogy: A framework for teaching in online learning environments. *Educational Psychologist*, 57(3), 178–191. <https://doi.org/10.1080/00461520.2022.2051513>
- [2] Балл Г. А. 2006. Психология в рациогуманистической перспективе : Избранные работы. Киев : Основа, 408 с.
- [3] Боришевський М. Й. (Ред.) 2006. Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості. Київ : Міленіум, 200 с.
- [4] Чепелева Н. В. (Ред.) 2016. Самопроекування особистості у дискурсивному просторі. Київ : Педагогічна думка, 232 с. URL: [https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/704560/1/mono16\\_4\\_f.pdf](https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/704560/1/mono16_4_f.pdf) (дата звернення: 12.11.2023)
- [5] Чепелева Н. В., Рудницька С. Ю. 2017. Нормативна модель самопроекування особистості. *Наука і освіта*. № 11. С. 105–113.
- [6] Чепелева Н. 2019. Розв'язування смислових задач як чинник самопроекування особистості. *Актуальні проблеми психології: психологічна теорія і технологія навчання*. Вип. 8, 10. С. 300–313.
- [7] Чепелева Наталія. 2023. Розв'язування смислових задач у життєвій компетентності особистості *Технології розвитку інтелекту* Том 7. № 1 (33). <http://doi.org/10.31108/3.2023.7.1.6>
- [8] Чепелева Н. В. 2024. Особливості життєвої компетентності в умовах війни *Osoblyvosti zhyttyevoyi kompetentnosti v umovakh viyny. Tekhnologii rozvytku intelektu = Technologies of intetellect development*. Том 8, № 1 (35). <https://doi.org/10.31108/3.2024.8.1.2> [Features of vital competence in war conditions].
- [9] Datta S. 2023. Psychological Implications of Virtual Learning Environments: Perspectives in the Post-Covid Period. *Psychology & Psychological Research International Journal (PPRIJ)*. Vol. 8, 1. <https://doi.org/10.23880/pprij-16000323>.
- [10] Desjardins R. 2008. Researching the Links Between Education and Well-being. *European Journal of Education* 43(1). P. 23–35. <https://doi.org/10.1111/j.1465-3435.2007.00333.x>.
- [11] Elmesky R. 2021. Humanizing science education, wellness and a more just world. *Cultural Studies of Science Education*. 16(4). P. 1–10. <https://doi.org/10.1007/s11422-021-10077-1>.
- [12] Florence M., & Borup J. 2022. Online learner engagement: Conceptual definitions, research themes, and supportive practices. *Educational Psychologist*. 57(3). P. 162–177. <https://doi.org/10.1080/00461520.2022.2089147>.
- [13] Greenhow C., Graham C. R., & Koehler M. J. 2022. Foundations of online learning: Challenges and opportunities, *Educational Psychologist*. 57(3). P. 131–147. <https://doi.org/10.1080/00461520.2022.2090364>.

- [14] Hallahan D. P., & Kauffman J. M. 2021. Special and inclusive education: Perspectives, challenges and prospects. *Education Sciences*. 11(7). P. 362. <https://doi.org/10.3390/educsci11070362>.
- [15] Костюк Г. С. 1989. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Рад.школа, 608 с. [Educational process and mental development of personality].
- [16] Максименко С. Д. 2019. Актуальні проблеми генетичної психології. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Н.С.Костюка НАПН України. = Actual problems of psychology: coll. Science. G. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. Том VIII. 10. С. 8–20. [Actual problems of genetic psychology].
- [17] Максименко С. Д. 2022. Теоретико-методологічні проблеми психології ххі століття: генетико-креативний дискурс. *Вісник Національної академії педагогічних наук України, = Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. Том 4(1). С. 1–11. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4105>. [Theoretical and methodological problems of psychology of the 21st century: genetic and creative discourse].
- [18] Машбиць Ю. І. 2019. Психологічні механізми і технологія навчання. Київ : Інтерсервіс. 208 с. [Psychological mechanisms and technology of education.].
- [19] Mehta R., & Aguilera E. 2020. A critical approach to humanizing pedagogies in online teaching and learning. *The International Journal of Information and Learning Technology*. 37(3). P. 109–120. <https://doi.org/10.1108/IJILT-10-2019-0099>.
- [20] Mietule I., Purii H., Maksymova I., Shaikan A., Hushko S., & Kulishov V. 2023. Digital humanization of education in the light of geopolitical challenges. *Society. Integration. education. Proceedings of the International Scientific Conference*. V. 1. P. 373–384. <https://doi.org/10.17770/sie2023vol1.7160>.
- [21] Nilson L. B., & Goodson L. A. 2021. Online Teaching at Its Best: Merging Instructional Design with Teaching and Learning Research. Hoboken : John Wiley & Sons.
- [22] O'Connor M., & Paunonen S. V. 2007. Big Five personality predictors of post-secondary academic performance. *Personality and Individual Differences*. 43(5). P. 971–990. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.03.017>.
- [23] Piaget Jean. 1975. L'équilibration des structures cognitives: problème central du développement. Paris : PUF.
- [24] Polikarpova V., Shipelik V., & Krylova V. 2020. Digitalization of education: Save the human. In *International Scientific Conference «Digitalization of Education: History, Trends and Prospects» (DETP 2020)*. Atlantis Press : Paris. P. 648–654. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.200509.116>.
- [25] Ramirez-Montoya M. S. 2020. Challenges for open education with educational innovation: A systematic literature review. *Sustainability*. 12(17). 7053. <https://doi.org/10.3390/su12177053>.
- [26] Rutherford James. 2023, August 16. The Design of Hybrid Teaching Environments: 10 Questions Answered. *Educause Review*. URL: <https://er.educause.edu/articles/2023/8/the-design-of-hybrid-teaching-environments-10-questions-answered>. (дата звернення: 12.12.2023)



- [27] Šerek J., & Machackova H. 2017. Role of school climate and personality in the development of Czech adolescents' political self-efficacy. *Applied Developmental Science*. Vol. 23. Issue 3. P. 1–11. <https://doi.org/10.1080/10888691.2017.1364163>.
- [28] Швалб Ю. М. 2006. Поняття суб'єкта учбової діяльності. *Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії* / Татенко. (ред.). Київ : Либідь, С. 303–315. [The concept of the subject of learning activity].
- [29] Смульсон М. Л. 2003. Психологія розвитку інтелекту. Київ : Нора-друк, 298 с. [Psychology of intellect development].
- [30] Смульсон М. Л. 2009. Інтелект і ментальні моделі світу. *Naukovi doslidzhennya kohnityvnoyi psykhologiiyi. Natsionalny universytet "Ostroh" = Scientific studies of cognitive psychology. Ostroh National University*. № 12. С. 38–49. [Intellect and mental models of the world].
- [31] Смульсон М. Л. (Ред.). 2012. Дистанційне навчання : психологічні засади. Kirovograd : Imex-Ltd. 240 с. [Distance learning: psychological foundations].
- [32] Смульсон М. Л. (Ред.). 2015. Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі. Київ : Педагогічна думка, 221 с. URL <http://lib.iitta.gov.ua/10064>. [Intellectual development of adults in the virtual educational space] (дата звернення: 12.11.2023)
- [33] Smulson M. 2019. Psychological mechanisms of adult intellect and subjectness development. *Smulson M., O. Volobuieva, M. Tomchuk, L. Lytvynchuk, O. Makhlai, A. Fedyk, & T. Scherban. Psychology of personality professional development: monograph*. Lviv — Toruń : Liga-Pres. P. 1–13. <https://doi.org/10.36059/978-966-397-150-6/1-23>
- [34] Смульсон М. Л. (Ред.) 2021. Психологічні механізми становлення суб'єктності дорослих у віртуальному просторі : монографія Lviv: Viktoriya Kundelska Publ. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/728329>. [Psychological mechanisms of the adult subjectivity formation in the virtual space] (дата звернення: 12.11.2023)
- [35] Зливков В. Л., Лукомська С. О. 2023. Соціальна та особистісна мілітарна ідентичність українців в умовах війни. *Visnyk Khersonskoho Derzhavnoho Universytetu. Seriya Psykholohichni nauky = Bulletin of Kherson State University. Series Psychological Sciences*. 3. С. 64–70. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2023-3-4> [Social and personal military identity of Ukrainians in war].

## References

- [1] Archambault L., Heather L. & Rice K. 2022. Pillars of online pedagogy: A framework for teaching in online learning environments. *Educational Psychologist*, 57(3), 178–191. <https://doi.org/10.1080/00461520.2022.2051513>.
- [2] Ball G. A. 2006. *Psikhologiya v ratsiogumanisticheskoy perspektive: Izbrannyye raboty* Kiev: Osnova. 40 s. [Psychology in a rationally humanistic perspective: Selected works].
- [3] Boryshevsky M. Y. (Red.) 2006. *Psykholohichni zakonomirnosti rozvytku hromadyanskoyi spryamovanosti osobystosti*. Kyiv : Milenium, 200 s. [Psychological patterns of the development of personality civic orientation]

- [4] Chepeleva N. V. (Red.) 2016. Samoproektuvannya osobystosti u dyskursynomu prostori: monohrafiya. Kyiv : Pedahohichna dumka. 232 s. [https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/704560/1/mono16\\_4\\_f.pdf](https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/704560/1/mono16_4_f.pdf) (data zvernennia: 12.11.2023) [Self-designing of personality in discursive space: monograph].
- [5] Chepeleva N. V., & Rudnytska S. Yu. 2017. Normativna model samoproektuvannya osobystosti. *Nauka i osvita*. № 11. S. 105–113. [Regulatory model of self-designing of personality].
- [6] Chepeleva Natalia. 2019. Rozvyazuvannya smyslovykh zadach yak chynnyk samoproektuvannya osobystosti. *Aktualni problemy psykholohiyi: Psykholohichna teoriya i tekhnolohiya navchannya = Actual problems of psychology: psychological theory and technology of education*. Vyp. 8, 10. S. 300–313. [Semantic problem solving as a factor of self — designing].
- [7] Chepeleva Natalia. 2023. Rozvyazannya smyslovykh zadach u zhyttyeviy kompetentnosti osobystosti *Tekhnolohiyi rozvytku intelektu = Technologies of intellection development*, Vol. 7, 1 (33). <http://doi.org/10.31108/3.2023.7.1.6> [Solving of sense problems in the life competence of personality].
- [8] Chepeleva N. V. 2024. Osoblyvosti zhyttyevoyi kompetentnosti v umovakh viyny. *Tekhnolohiyi rozvytku intelektu = Technologies of intellection development*. Tom. 8. № 1 (35). <https://doi.org/10.31108/3.2024.8.1.2> [Features of vital competence in war conditions].
- [9] Datta S. 2023. Psychological Implications of Virtual Learning Environments: Perspectives in the Post-Covid Period. *Psychology & Psychological Research International Journal (PPRIJ)*. Volume 8. 1. <https://doi.org/10.23880/pprij-16000323>.
- [10] Desjardins R. 2008. Researching the Links Between Education and Well-being. *European Journal of Education*. 43(1). P. 3–35. <https://doi.org/10.1111/j.1465-3435.2007.00333.x>.
- [11] Elmesky R. 2021. Humanizing science education, wellness and a more just world. *Cultural Studies of Science Education* 16(4). P. 1–10. <https://doi.org/10.1007/s11422-021-10077-1>.
- [12] Florence M., & Borup J. 2022. Online learner engagement: Conceptual definitions, research themes, and supportive practices. *Educational Psychologist*. 57(3). P. 162–177. <https://doi.org/10.1080/00461520.2022.2089147>.
- [13] Greenhow C., Graham C. R., & Koehler M. J. 2022. Foundations of online learning: Challenges and opportunities, *Educational Psychologist*. 57(3). P. 131–147. <https://doi.org/10.1080/00461520.2022.2090364>.
- [14] Hallahan D. P., & Kauffman J. M. 2021. Special and inclusive education: Perspectives, challenges and prospects. *Education Sciences*. 11(7). P. 362. <https://doi.org/10.3390/educsci11070362>.
- [15] Kostyuk G. S. 1989. Navchalno-vykhovnyy protses i psykhychnyy rozvytok osobystosti. Kyiv : Rad. School. 608 s. [Educational process and mental development of personality].
- [16] Maksymenko S. D. 2019. Aktualni problemy henetychnoyi psykholohiyi. *Aktualni problemy psykholohiyi : zb. nauk. pr. In-tu psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny. = Actual problems of psychology: coll. Science. G. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, Tom VIII. 10 S. 8–20. [Actual problems of genetic psychology].

- [17] Maksymenko S. D. 2022. Teoretyko-metodolohichni problemy psykholohiyi XXI stolittya:henetyko-kreatyvnyy dyskurs. *Visnyk NAPN Ukrayiny = Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*. Tom 4. 1. S. 1–11. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4105>. [Theoretical and methodological problems of psychology of the 21st century: genetic and creative discourse].
- [18] Mashbyts Yu. I. 2019. *Psykholohichni mekhanizmy i tekhnolohiya navchannya*. Kyiv: Interservis. 208 s. [Psychological mechanisms and technology of education].
- [19] Mehta R., & Aguilera E. 2020. A critical approach to humanizing pedagogies in online teaching and learning. *The International Journal of Information and Learning Technology*. 37(3). P. 109–120. <https://doi.org/10.1108/IJILT-10-2019-0099>.
- [20] Mietule I., Purii H., Maksymova I., Shaikan A., Hushko S., & Kulishov V. 2023. Digital humanization of education in the light of geopolitical challenges. In *Society. Integration. education. Proceedings of the International Scientific Conference*. V. 1. P. 373–384. <https://doi.org/10.17770/sie2023vol1.7160>.
- [21] Nilson L. B., & Goodson L. A. 2021. *Online Teaching at Its Best: Merging Instructional Design with Teaching and Learning Research*. Hoboken : John Wiley & Sons.
- [22] O'Connor M., & Paunonen S. V. 2007. Big Five personality predictors of post-secondary academic performance. *Personality and Individual Differences*, 43(5), P. 971–990. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.03.017>.
- [23] Piaget, Jean (1975). *L'équilibration des structures cognitives: problème central du développement*. Paris: PUF.
- [24] Polikarpova V., Shipelik V., & Krylova V. 2020. Digitalization of education: Save the human. In *International Scientific Conference «Digitalization of Education: History, Trends and Prospects» (DETP 2020)* Atlantis Press : Paris. P. 648–654. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.200509.116>.
- [25] Ramirez-Montoya M. S. 2020. Challenges for open education with educational innovation: A systematic literature review. *Sustainability*. 12(17). 7053. <https://doi.org/10.3390/su12177053>.
- [26] Rutherford James. 2023, August 16. The Design of Hybrid Teaching Environments: 10 Questions Answered. *Educause Review*. URL: <https://er.educause.edu/articles/2023/8/the-design-of-hybrid-teaching-environments-10-questions-answered>. (data zvernennia: 12.12.2023)
- [27] Šerek J., & Machackova H. 2017. Role of school climate and personality in the development of Czech adolescents' political self-efficacy, *Applied Developmental Science*. Vol. 23. Issue 3. P. 1–11. <https://doi.org/10.1080/10888691.2017.1364163>.
- [28] Schvalb Yu. M. 2006. Ponyattya subyektu uchbovoyi diyalnosti. *Lyudyna. Subyekt. Vchynok: Filosofska-psykholohichni studiyi* / Tatenko V. (red.). Kyiv: Lybid, S. 303–315. [The concept of the subject of learning activity].
- [29] Smulson M. L. 2003. *Psykholohiya rozvytku intelektu*. Kyiv: Nora Druk, 298 s. [Psychology of intellect development].
- [30] Smulson M. L. 2009. Intelekt i mentalni modeli svitu. *Naukovi doslidzhennya kohnityvnoyi psykholohiyi*. Natsionalny universytet "Ostroh" = Sci-

- entific studies of cognitive psychology. Ostroh National University.* 12. S. 38–49. [Intellect and mental models of the world].
- [31] Smulson M. L. (Red.) 2012. Dystantsiynе navchannya: psykholohichni zasady. Kirovograd : Imex-Ltd. 240 s. [Distance learning: psychological foundations].
- [32] Smulson M. L. (Red.). 2015. Intelktualnyy rozvytok doroslykh u virtualnomu osvithnomu prostori. Kyiv: Pedahohichna dumka, 221 s. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/10064>. [Intellectual development of adults in the virtual educational space] (data zvernennia: 12.11.2023).
- [33] Smulson M. 2019. Psychological mechanisms of adult intellect and subjectness development. *Smulson M., O. Volobuieva, M. Tomchuk, L. Lytvynchuk, O. Makhlai, A. Fedyk, & T. Scherban. Psychology of personality professional development : monograph.* Lviv — Toruń : Liga-Pres. P. 1–13. <https://doi.org/10.36059/978-966-397-150-6/1-23>.
- [34] Smulson M. L. (Red.) 2021. Psykholohichni mekhanizmy stanovlennya subyektnosti doroslykh u virtualnomu prostori. Lviv: Viktoria Kundelska Publ. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/728329>. [Psychological mechanisms of the adult subjectivity formation in the virtual space] (data zvernennia: 12.11.2023).
- [35] Zlyvkov V. L., Lukomska S. O. 2023. Sotsialna ta osobystisna militarна identychnist ukrayintiv v umovakh viyny. *Visnyk Khersonskoho Derzhavnoho Universytetu. Seriya Psykholohichni nauky = Bulletin of Kherson State University. Series Psychological Sciences.* 3. S. 64–70. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2023-3-4> [Social and personal military identity of Ukrainians in war].